

Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Kurumlarında Farsça ve Ahmed Kemal Paşa'nın Farsça Öğretimine Katkısı*

Persian Language in Ottoman Educational Institutions in The Tanzimat Era and Ahmed Kemal Pasha's Contribution to Persian Language Teaching

Fatma ERTEN

*Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı
Asst. Prof., Karabük University Faculty of Letters Department of History
Karabük/Türkiye
fatmaerten@karabuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0934-3347*

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 02.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted : 16.12.2023
Yayın Tarihi / Published : 30.12.2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık-December
Cilt / Volume: 10 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 165-184

Atıf / Cite as

Erten, Fatma. Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Kurumlarında Farsça ve Ahmed Kemal Paşa'nın Farsça Öğretimine Katkısı. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2023), 165-184.

Doi: 10.33460/beuifd.1354269

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayınlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.

*Authors publishing with the journal is licensed under the **CC BY-NC 4.0** and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.*

Öz: Kadim bir dil olan Farsça, Türklerin İslamiyet'i kabulü ile birlikte dilimizi ve edebiyatımızı önemli ölçüde etkilemeye başlamıştır. Farsçanın dilimize etkisi Selçuklu Dönemi'nde başlamış olup XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanımı artmıştır. Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumları olan medreselerde Arapça ile beraber Farsçanın da okutulması ilmi ve edebi çevrelerde bu dilin öğrenilmesini ve yaygınlaşmasını sağ-

* Bu makale 16.06.2023 tarihinde Mardin Artuklu Üniversitesi 1. Uluslararası Dilbilim ve Karşılaştırmalı Edebiyat Kongresi'nde sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Tanzimat Döneminde Eğitim Kurumlarında Farsça ve Ahmed Kemal Paşa'nın Farsça Öğretimine Katkısı" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

lamıştır. Aynı dönemde Farsça öğretimini kolaylaştırmak amacıyla dil bilgisi ve okuma kitapları yazılmaya başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da yenileşme ve modernleşme anlamında büyük bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Dönemin yenilikçi ve idealist bürokratlarından olan Ahmed Kemal Paşa, bu dönemde eğitimde gerçekleştirilen modernleşme sürecinin önemli aktörlerinden biridir. Ahmed Kemal Paşa tarafından açılan ve yaygınlaştırılan rüşdiye mekteplerinde "usûl-i cedid" denilen yeni bir yöntem uygulanmış, bu okullar Osmanlı Devleti'nin modern okulların ilk örneklerinden olmuştur. Rüşdiye mekteplerinin müfredatlarına Farsça derslerinin konulmasını sağlayan Kemal Paşa, Farsça öğretimine yönelik yazdığı iki önemli eserle de bu dilin öğretimine katkıda bulunmuştur. Bu eserlerin ilki, okullarda ders kitabı olarak kullanılan Fârisî Tekellüm Risâlesi'dir. Eser, kısa sürede Farsça konuşabilmeyi sağlama amacına yönelik olarak hazırlanmıştır. Ahmed Kemal Paşa'nın bir diğer önemli eseri Tâlimü'l- Fârisî'dir. O dönemde Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı olan Ahmed Kemal Paşa'nın bu eseri rüşdiye mektepleri için hazırlanmış bir risaledir. Eser Farsça öğretimine mahsus bir dilbilgisi kitabı niteliğindedir. Ahmed Kemal Paşa'nın rüşdiye mekteplerinde Farsça dersleri verdiği de dikkate alındığında bu eserlerin "usûl-i cedid" yöntemi ile Farsça öğretimine büyük katkılar sağladığı görülmektedir. Dolayısıyla çalışmamız Tanzimat Dönemi eğitiminde Farsçanın rolünü ve Ahmed Kemal Paşa'nın Farsça öğretimine yaptığı katkıları ortaya koymayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Yakınçağ Tarihi, Farsça Öğretimi, Ahmed Kemal Paşa, Tanzimat Dönemi, Fârisî Tekellüm Risâlesi, Tâlimü'l- Fârisî.

Abstract: Persian, an ancient language, has started to affect our language and literature significantly with the acceptance of Islam by the Turks. The influence of Persian on our language started in the Seljuk Period and started its use has increased since the second half of the XIV. century. The teaching of Persian along with Arabic in the madrasahs, which were the basic educational institutions of the Ottoman Empire, enabled this language to be learned and spread in scientific and literary circles. In the same period, grammar and reading books began to be written in order to facilitate the teaching of Persian. In the Tanzimat Period, as in many fields, a great change and transformation was experienced in the field of education in terms of novelty and modernization. Ahmed Kemal Pasha, one of the innovative and idealist bureaucrats of the period, is one of the important actors of the modernization process in education for this period. A new method called "usûl-i cedid" was applied in the middle school, which was opened and expanded by Ahmed Kemal Pasha, and these schools were among the first examples of modern schools in the Ottoman Empire. Kemal Pasha, who ensured the inclusion of Persian lessons in the curricula of Rüşdiye schools, contributed to the teaching of this language with two important works which he wrote on teaching Persian. The first of these works is the Fârisî Tekellüm Risâlesi which is used as a textbook in schools. The work has been prepared for the purpose of enabling to speak Persian in a short time. Another important work of Ahmed Kemal Pasha is Tâlimü'l- Fârisî. This work of Ahmed Kemal Pasha, who was the Minister of the General School at that time, is a treatise prepared for junior high schools. The work is a grammar book specific to Persian teaching. Considering that Ahmed Kemal Pasha gave Persian lessons in junior high schools, it is seen that these works made great contributions to Persian teaching with the "usûl-i cedid" method.

Therefore, our study aimed to reveal the role of Persian in the education of the Tanzimat Period and Ahmed Kemal Pasha's contributions to Persian teaching.

Keywords: *Modern History, Persian teaching, Ahmed Kemal Pasha, the Tanzimat Period, Fârisî Tekellüm Risâlesi, Tâlimü'l- Fârisî.*

Extended Summary

Persian, which has been in mutual interaction with the Turks in a common geography throughout history, has an important place in our culture and literature. Persian, whose influence on our language and literature has continued for centuries, has also found the opportunity to spread in a wide geography up to Central Asia, India, Anatolia, the Balkans and Africa by the Turks. Persian, which started to be effective in the Turkish-Islamic States with the Ghaznavids, continued its influence during the Great Seljuks, who established a state in the same field, the Turkish Seljuks established in the Anatolian geography as a continuation of it, and finally the Ottomans. Especially in the XVI. Persian, which started to be effective in the Ottoman Empire from the 19th century, left deep traces in Ottoman education, culture and literature, as it did in other Turkish states. The use of Arabic as a second language in madrasas, which was the basic educational institution of the Ottoman Empire, and the fact that the authors of the period wrote their works in Persian alongside Turkish made Persian one of the foreign languages to be learned. This situation has led to the preparation of various grammar books, dictionaries and even supplementary books in the style of speech guides to facilitate the learning of this language.

The Ottoman Empire entered a major modernization and reform process with the Tanzimat. Perhaps the biggest share of this reform process was education. Because the bureaucrats of the Tanzimat Period understood very well that the way to keep the innovations and newly established institutions alive is through education. For this reason, the efforts and arrangements made in the field of education have been extremely successful. With the establishment of the Meclis-i Maârif-i Umûmiye in Recep 1262/June 1846, and of the Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti the field of education on 24 Zilkade 1262/13 November 1846, the arrangements to be made in the field of education were tied to a certain systematic. With the establishment of this ministry, which is accepted as the first core of our education organization, innovations in the field of education accelerated and new schools began to be opened at primary, secondary, high school and higher education levels. Persian lessons have been included in the programs of these new educational institutions, which were established with the names of Rüşdiye, İdadi, Sultani, Teacher's School, Technical Schools, Mülkiye Mektebi, Darülfünun.

Ahmed Kemal Pasha, one of the important bureaucrats of the Tanzimat Period, contributed to these modernization efforts so important that he was remembered as the person who laid the foundations of today's education system, and with these works he gained an important place in our education history. The mission undertaken by Ahmed Kemal Efendi, who is from the generation of young bureaucrats who wholeheartedly believes in the modernization of education, is very important in the efforts of innovation in our education system. With the appointment of Ahmed Ke-

mal Pasha as the Director of the Mekâtib-i Umûmiye on 18 Muharram 1264/26 December 1847, five junior high schools were opened, the first of which was in Davud Pasha, in Bayezid, Üsküdar, Tophane and Ağa Mosque in the vicinity of the Sublime Porte. Ahmed Kemal Pasha herself served as a Persian teacher in Davudpaşa Junior High School, which was the first of these and opened as a sample school. Kemal Pasha taught Arabic and Persian to her students in such a short time as two months with a new method called "usûl-i cedid" in Davudpaşa Junior High School. The success of Davudpaşa Junior High School in a short time paved the way for the spread of junior high schools and even the opening of girls' junior high schools. Although the curricula of both boys' and girls' high schools opened in various parts of the empire, Persian has always kept its place in the curriculum of junior high schools until the end of the empire.

Considered one of the pioneers of modern education, Ahmed Kemal Pasha did not only pioneer the opening of junior high schools. At the same time, on 10 R 1264/16 March 1848, Dârülmualimîn, that is, the first teacher's school in Turkey, was opened in Istanbul Fatih. Persian was also included among the lessons of Dârülmualimin, and care was taken to ensure that the teachers who will graduate from the school receive enough Persian education to educate their students. Dârülmualimin's XX. It is noteworthy that Persian continued to maintain its place in the curriculum of the beginning of the century. Another educational institution opened with the efforts of Ahmed Kemal Pasha is Dârülmaârif. Persian has also preserved its place in the Dârülmaârif curriculum, which corresponds to the high school level today. Ahmed Kemal Pasha also made a great effort in the education of girls. She played an important role in the opening of industrial schools for girls and a girls' teacher's school called Dârülmualimât. Persian lessons have always kept their place in the curriculum, both in industrial schools for girls and in teacher schools for girls, and it has been ensured that Persian is taught without discrimination between girls and boys.

Ahmed Kemal Pasha personally contributed to the teaching of this language as an educator with two important works she wrote on teaching Persian. The first of these works is the Persian Tekellum Treatise, which is used as a textbook in schools. The work, which is understood to have been prepared by Kemal Pasha to be used in Persian lessons in junior high schools, was used as a textbook in schools for a long time. The work, which was prepared in a conversational style with the aim of enabling students to speak Persian in a short time, consists of 96 pages and four parts. According to Ahmed Kemal Pasha's own statement, the work was prepared to improve Persian speaking skills and to provide speaking practice. The Persian Tekellum Treatise, in which the usûl-i cedid method was applied, brought a new perspective to language teaching.

Another important work of Ahmed Kemal Pasha for teaching Persian is Tâlimü'l-Fârisî, which she prepared to be used as a textbook in secondary schools. The work emerged by bringing together the notes that Ahmed Kemal Pasha used in the lessons, as the Persian education she gave to the students of Davutpaşa Junior High School, where she taught Persian, was very successful in the usûl-i cedid method. The work, which consists of 32 pages and ten chapters, is a grammar book for Persian teaching. It can be said that Tâlimü'l-Fârisî, in which a method that progresses from

part to whole, which is still used in language education today, is a very valuable work for that period, and that it provides an opportunity to learn Persian in a short time under the conditions of the period. Considering that Ahmed Kemal Pasha gave Persian lessons in junior high schools and taught Persian to the princes, it is certain that the work contributed to Persian language teaching with the "usûl-i cedid" method. The aim of the study is to reveal the importance of Persian, which has always kept its place in the educational institutions of the Tanzimat Period, where a significant change and transformation was experienced in modernization in education, and the contribution of Ahmed Kemal Pasha, an important intellectual bureaucrat and educator of the Tanzimat Period, to Persian teaching.

Giriş

Tarihte ortak bir coğrafyada yüzyıllar boyunca iletişim içinde bulunan İranlılar ile Türkler arasındaki etkileşim etnik, kültürel ve sosyal açıdan her alanda kendini hissettirmiştir. Dolayısıyla bu etkileşim dil alanında da kendini göstermiştir. Farsça Türk Dili ve Edebiyatında uzun yıllar varlığını güçlü bir şekilde hissettirmiştir. Gaznelilerle birlikte Türk-İslam Devletlerinde etkili olmaya başlayan Farsça, aynı sahada bir devlet kurmuş olan Selçuklular döneminde de etkisini aynı şekilde devam ettirmiştir. Selçuklu sultanları da tıpkı Gazneli hükümdarları gibi İranlı şairleri ve ilim adamlarını koruyup kollayarak özellikle Farsçanın edebi gelişiminin hızla devam etmesini sağlamışlardır. Selçuklu sarayının alim ve edipleri himaye etmesi, İran edebiyatının meşhur şairlerinin de Selçuklu sultanları tarafından himaye edilmesini sağlamıştır.¹

Türk Devletlerinde farklı dönemlerde saray dili, yönetim dili ve edebiyat dili olarak kullanılan Farsça, Türkler eliyle Orta Asya'ya, Hindistan'a, Anadolu'ya kadar yayılmış, Osmanlı Devleti eliyle ise Balkanlar ve Afrika'ya kadar ulaşmıştır. İran edebiyatının birçok değerli eseri Gazneli ve Selçuklu sultanlarının himayesinde kaleme alınmış, bu durum İslam dünyasında Farsçayı Arapçanın yanında bilim, kültür ve edebiyat dili haline getirmiştir.² Nitekim Osman Turan, İslam Dünyasının ortasında yeni ve büyük bir din ve medeniyete giren Selçukluların, Arapçayı ilim ve din, Farsçayı ise edebiyat ve devlet dili olarak kullandıklarını söylemektedir. Hatta Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın Farsça şiirler yazdığını fakat dostlarına gönderdiği mektuplarda ise Türkçeyi kullandığını vurgulamaktadır.³ Buradan yola çıkarak Selçuklu sultanlarının Farsçaya şiir yazacak kadar aşina olduklarını, aynı zamanda İran dil ve edebiyatının Selçuklu sarayında oldukça etkili olduğunu söylemek mümkündür. Farsçanın etkisi Büyük Selçukluların devamı niteliğindeki Türkiye Selçuklularında da devam etmiş, Türkiye Selçuklu sultanları da Farsça şiir yazma geleneğini devam ettirmişlerdir.⁴

1 Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 2, (Sonbahar 2014), 40-41.

2 Elnaz Maleki, "Türk Kültür ve Dilinin Fars Kültür ve Diliyle Etkileşimi", *TSA/YIL:17*, S. 3, (Aralık 2013), 141.

3 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 423-24; Melikşah'ın Farsça şiirleri için bk: Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler*, 43-45.

4 Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler*, 57.

Türkiye Selçukluları döneminde Farsça sadece sultanlar arasında revaç bulmamış, uzun müddet devletin yazışma dili olarak da kullanılmıştır.⁵ Aslında Arapça, din dili ve hilafetin resmi dili olsa da Selçuklularda divan görevlileri ve üst düzey bürokratların büyük çoğunluğunun İran kökenli oluşu ve bu zümreler için Farsça okuyup yazmanın daha kolay olması Farsçayı doğal olarak ön plana çıkarmıştır.⁶ Moğol istilası nedeniyle Hârizm, Horasan ve İran coğrafyasından birçok alim, edip, mutasavvıf Anadolu'ya göç etmiş, bu durum Anadolu'da Farsçanın popülaritesini daha da artırmıştır. Selçuklu sultanlarının himayesine mazhar olan bu ilim ve kültür adamları, Farsça yazılmış ilmî, edebî, tarihî eserleri kültür ve medeniyetimize kazandırmışlardır. Hatta Anadolu'daki ulema Farsçayı Arapçadan daha kolay ve daha anlaşılır gördükleri için bu dili bilim ve kültür dili olarak daima ön planda tutmuşlardır.⁷ Anadolu coğrafyasının önemli bir değeri olan (hem halk hem de Türkiye Selçuklu sultanları üzerinde etkili olmuş olan) Mevlana'nın eserlerini Farsça kaleme almış olması da şüphesiz Farsçaya olan ilginin daha da artmasını sağlamıştır.⁸

Türkiye Selçuklu Devleti'nin mirası üzerine tarihin en büyük devletlerinden birini kuran Osmanlı Devleti döneminde ise Farsça yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Bu dönemde Farsça gerek Osmanlı sultanları arasında gerekse halk arasında özellikle de tasavvuf alanında yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.⁹ Osmanlı Devleti'nin mirasını devraldığı Selçuklularda, gerek sarayda Farsçanın yaygın biçimde kullanılması gerekse Fars kültür ve edebiyatının oldukça etkili olması aslında Osmanlı Devleti'ne fazla bir tercih hakkı da bırakmamıştır.¹⁰ Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde eğitim görmüş yönetici kesimin ve ilim ehlinin temel dilleri Arapça ve Farsça olmuştur.¹¹

Osmanlı Tarihinde edebî faaliyetleri ve tarihçiliği ile ün kazanmış olan Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, Osmanlı Devleti'nde Farsçanın etkisine dair Kühnü'l-ahbâr adlı eserinde yazdıkları oldukça dikkat çekicidir. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin sözleri bir Osmanlı yöneticisi ve aydınının Arapça ve Farsça bilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. "Fi'l-vâkı'fi zamanına vilâyet-i Rûm'da câri olan lisân-ı bü'l-'aceb elisine çârden mürekkeb bir nuḡ-ı pâk-mezheb'dür ki ehl-i diller tekellümünde gûyâ ki sâ'irinden a'zeb'dür. Farazâ lisân-ı 'Arabî tekellümü farz veya vâcib olsa ve zebân-ı Fârisî isti'mâlî sünnet-i seniyye maḡâmında kıyâm balsa beyân olunan ḡalâvetden mürekkeb lisân-ı Türkî telaffuzu müstehab ve basîtinün Türkî fuṣahâ

5 Ahmed Ateş, "Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, C. III, 94.

6 Muhammed Emin Riyahi, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, çev. Mehmet Kanar, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 40.

7 Ateş, *Anadolu'da Farsça Eserler*, 134.

8 Gökhan Çetinkaya, *Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020), 32.

9 Maleki, *Türk Kültür ve Dilinin Fars Kültür ve Diliyle Etkileşimi*, 141.

10 Ahmet Çelik, *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2005), 4.

11 Sezai Balcı, Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek:Lisan Mektebi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.27, S. 44, (2008), 81.

ķavlince nehyi vâcibdür."¹² Gelibolulu Mustafa Âli'nin bu sözlerinden Osmanlı toplumunda Arapça öğrenilmesinin ve konuşulmasının bir nevi farz veya vacip olarak görüldüğü, Farsça kullanımının ise bir nevi sünnet gibi telakki edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Farsça, Osmanlı Devleti'nde tıpkı selefleri olan Selçuklularda olduğu gibi ilgi görmeye devam etmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin örgün eğitim kurumlarının müfredatlarında Farsçanın da kendine yer bulmasını sağlamış, bu dilin öğrenimini kolaylaştırmaya yönelik çeşitli dilbilgisi kitaplarının, sözlüklerin hatta konuşma kılavuzu tarzında yardımcı kitapların hazırlanmasına yol açmıştır.¹³

1. Modern Eğitim Yolunda İlk Adımlar ve Tanzimat

Osmanlı Devleti yenileşme tarihi açısından Tanzimat'ın ilanı bir dönüm noktası olmuştur. Her ne kadar Tanzimat Dönemi reformları devleti yıkılmaktan kurtarmamış olsa da eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar son derece başarılı olmuş, Tanzimat Dönemi reformlarının belki de en büyük başarısı eğitim sahasında gerçekleşmiştir.¹⁴ Şüphesiz eğitim alanındaki eksiklikleri görüp bu konuda ilk ciddi adımları atan ise Sultan II. Mahmud olmuştur. Sultan II. Mahmud ile başlayan eğitimde modernleşme ve merkezileşme çabaları Tanzimat'ın ilanı ile birlikte gittikçe hızlanmış, ilkokuldan üniversiteye kadar tüm modern eğitim kurumlarının ilk uygulamaları Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilmiştir.

Sultan Abdülmecid 1845'te Bâbiâli'yi ziyareti esnasında yayımladığı 4 Muharrem 1261/13 Ocak 1845 tarihli hatt-ı hümayunda ülkede yapılmakta olan ve yapılması düşünülen reformların başarısının eğitimin düzenlenmesi ile doğrudan bağlantılı olduğuna dikkat çekmiştir. Sultan Abdülmecid bu nedenle orta-öğretimin yaygınlaştırılması, yeni eğitim kurumlarının ve sanayi mekteplerinin açılmasının gerekliliğinden bahsetmiş, reformların başarısının önünde en büyük engel olarak cehaleti göstermiştir.¹⁵ Padişahın bu hatt-ı hümayunu Bâbiâli'yi eğitimi düzenlemek için yeni tedbirler almaya zorlamıştır. Bâbiâli eğitim işlerini düzenlemek için 1845'te "Meclis-i Muvakkat" adıyla geçici bir meclis oluşturmuştur. Meclis-i Muvakkatın eğitim işlerini merkezi bir organ eliyle yürütmek amacıyla Bâbiâli'de daimî bir meclisin kurulmasını teklif etmesi üzerine ise Receb 1262/ Haziran 1846'da Meclis-i Maârif-i Umûmiye kurulmuştur.¹⁶

Bu yeni meclisin Mekâtib-i Umûmiye adıyla bir nezâretin kurulmasını talep etmesi ise Bâbiâli'yi harekete geçirmiş 24 Zilkade 1262/13 Kasım 1846'da

12 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, 1. Rükün, C.1, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 62-63.

13 Gökhan Çetinkaya, *Anadolu'da Farsça Öğretimi İçin Yazılmış Bir Konuşma Kılavuzu: Fârisi Tekellüm Risâlesi, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2018; 47), 177.

14 Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1991), 90-91.

15 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Âmedi Kalemi Evrakı Defterleri* (A,AMD.d.), No. 374; Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836- 1856)*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 270; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, (İstanbul: İletişim Yay., 2015), 60.

16 Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, (Ankara: MEB Yay., 2002), 21; *Takvim-i Vekayi (TV)*, 27 Receb 1262, nr. 303, s. 2; Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, 273.

Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti tesis olunmuştur. Mekâtib-i Umûmiye Nezâretinin başına Nâzır olarak Vakanüvis Sahafılar Şeyhizade Esad Efendi,¹⁷ yardımcılığına ise Sadâret Mektubî Kalemünde Mümeyyizlik ve Farsça mütercimliği görevlerinde bulunan Ahmed Kemal Paşa tayin edilmiştir.¹⁸ Maârif teşkilatımızın ilk nüvesi olarak kabul edilen bu nezâretin yetki alanı sıbyan ve rüşdiye mektepleri olmuştur. Nitekim Ahmed Kemal Paşa'nın nâzır muavini olarak görev yaptığı bu dönemde sıbyan mekteplerinin düzenlenmesi girişimi çerçevesinde sıbyan mektebi hocalarına yönelik bir talimatnâme hazırlanmış olması sıbyan mekteplerini düzenlemeye yönelik ilk esaslı girişim olarak dikkat çekicidir.¹⁹ Ancak sıbyan mekteplerinin Evkâf Nezâretine bağlı olması ve bu nezâretin sıbyan mekteplerine müdahaleye izin vermeyişi Kemal Paşa'nın rüşdiye mekteplerinin açılması ve yaygınlaştırılması işine ağırlık vermesine neden olmuştur.

Mekâtib-i Umûmiye Nezâretinin kuruluşu sadece yeni müesseseler oluşturma amacına yönelik değildir. Reformların başarı ile uygulanmasında eğitimin önemi gayet iyi anlaşılmış, reformların başarısının önündeki en büyük engel olan cehaletin ortadan kaldırılması ve reformları başarı ile uygulayacak bürokratların yetiştirilmesi amaçlanmıştır.²⁰ Bu amaçla oluşturulan Mekâtib-i Umûmiye Nezâretinin başına getirilen Vakanüvis Esad Efendi'nin nezâretteki görevi ancak bir sene kadar devam etmiş, kendi isteği ile ve hastalığını bahane ederek²¹ daha yüksek bir memuriyet olan meclis riyasetine (Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiye Reisliği) atanmıştır. Bunun üzerine nezâret müdürlüğe dönüştürülecek ve Ahmed Kemal Paşa, 18 Muharrem 1264/26 Aralık 1847 tarihinde Mekâtib-i Umûmiye Müdürü olarak tayin edilecektir.²²

17 Böylece tarihimize Maarif Nâzırı unvanını alan ilk kişi Esad Efendi olacaktır. *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, (İstanbul: Haz: Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000), XLV; BOA, *İrâde Dahiliye* (İ.DH), No.129, Gömlek No.6634-1-2-3.

18 Meclis-i âcizanemiz a'zasından ve sudûr-ı fihâmdan Nakibü'l-esrâf semâhatlı Es'ad Efendi hazretleri bâ-irade-i seniyye-i hazret-i tacdarî Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı memur ve ta'yin ve ma'iyetine mektubi-i hazret-i sadâret-penâhileri odası mümeyyizi izzetlü Kemal Efendi bendeleri mu'avin nâsb u terfik buyurulmuş.... BOA, *İrâde Dahiliye* (İ.DH), No.134, Gömlek No.6903-1-2; Ayrıca bu iradenin halka duyurulması için Takvîm-i Vekâyî'de ilan edilmesi istenmektedir; BOA, *İrâde Dahiliye* (İ.DH), No.135, Gömlek No.6923-1-2. Bu irade oluşturulan maarif teşkilatına, Esad Efendi'nin unvanına, maiyetine verilen Kemal Efendi'ye ve tayin olunan mümeyyizlerin maaşlarına dairdir. Ayrıca "izzetlü Kemal Efendi bendeleri dahi ashâb-ı rû'yet ü kemâlden olmasıyla her halde ibraz-ı hidmet-i marziyyeye dikkat edeceği vazihattan olarak..." ifadesi bize bu göreve getirilen Kemal Efendi'ye duyulan güveni ifade etmektedir.

19 Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul: MEB Basımevi,1974), 58-60; Eyüp Cüçük, *Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa (1808/1887)*, (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2020), 208-211.

20 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, 270-271.

21 "...Esad Efendi hazretleri umûr-u memûresinin ifâsına çalışmakta ise de yekten bu sıralara gelmek yani meclisin re'yi altında hareket eylemek istemediğine ve meclisin riyaseti ise yalnız emr-i müzakerenin idaresi olup orada müstakilâne hareket mümkün olmayacağına ve bir de kendisinin illet-i mizâcî cihetiyle her gün Bâbîali'ye gidip gelmeye ve böyle bir dağdağalı işle meşgul olmağa iktidarı olmadığı cihetle memuriyet-i nezâretten affını bir hayli vakitten beri rica etmekte olup hatta bu kere ol bâbda taraf-ı riyasete bir kıta tezkeresi dahi tevârüd eylemiş olduğuna binaen... BOA, *İrâde Dahiliye* (İ.DH), No.163, Gömlek No.8475.

22 BOA, İ.DH, 163/8475 ; BOA, *Cevdet Maârif* (C.MF), No.133, Gömlek No.6606 ; BOA, *Cevdet Maârif* (C.MF), No.134, Gömlek No.6692 ; BOA, *Sadâret Müteferrik Evrakı* (A.M), No.4, Gömlek No.91; *Ceride-i Havadis*, 25 Muharrem 1264, s.366-1; Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 26-27.

2. Eğitim Kurumlarında Farsça ve Ahmed Kemal Paşa'nın Farsça Öğretimine Katkısı

Ahmed Kemal Paşa; Tanzimat Dönemi'nin önemli bir aydın bürokrat-diplomat ve eğitimcisidir. Kendisi için dönem kaynaklarında kullanılan Münevver'ül efkâr sıfatına fazlasıyla layık önemli şahsiyetlerinden biridir. Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma çabalarının öncelikli hedef olarak belirlendiği ve yürütüldüğü bir dönemde Batılılaşma yolunda stratejik mevkiler olan Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü ve Maârif Nâzırlığı görevlerini defaten başarıyla yürütmüştür. Tanzimat Dönemi'nde eğitimin modernizasyonu çalışmaları çerçevesinde rüşdiye mekteplerinin yaygınlaştırılması, Dârümuallimîn ve Dârümaârif'in açılması, Tercüme Cemiyeti'nin oluşturulması, Lisan Mektebi'nin açılması, Türkçe eğitim yapacak olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin açılması, Avrupa'dan eğitim araç gereci olarak küre, harita ve litografya makinesi getirilmesi Ahmed Kemal Paşa'nın modern eğitim hayatımıza katkılarından bazıları olarak sayılabilir. 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâretine nâzir muavini olarak başladığı tarih esas alınacak olursa Kemal Paşa'nın hayatının en az 30 yılı bir şekilde maârifin içinde geçmiştir.²³

Ahmed Kemal Paşa'nın Mekâtib-i Umûmiye Müdürü olarak tayinini müteakip ilk olarak Davud Paşa'da sıbyan mektebi olarak kullanılan Nazperver Kadın Mektebi rüşdiye mektebine dönüştürülmüştür.²⁴ Ardından Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Bâbîâlî civarındaki Ağa Camii'nde²⁵ açılan rüşdiye mektepleri ile birlikte açılan rüşdiyelerin sayısı beşe çıkarılmıştır. Bu okullarda yeni usullerle Arapça, Farsça, coğrafya ve hesap dersleri verilmiştir. Ahmed Kemal Paşa tarafından açılan ve yaygınlaştırılan rüşdiye mekteplerinde "usûl-i cedîd" denilen yeni bir yöntem uygulanmış, bu okullar Osmanlı Devleti'nde modern okulların ilk örneklerinden olmuştur.

Yeni açılan rüşdiye mektepleri öğrencilerinin imtihanları hususunda Ahmed Kemal Paşa tarafından Sadaret'e yazılmış olan 7 Şaban 1265 /28 Haziran 1849 tarihli bir vesikada, rüşdiyelerin gayesiyle programlarına dair önemli bilgiler bulmak mümkündür. Söz konusu vesikada Ahmed Kemal Paşa, rüşdiye mektebi öğrencilerinin şimdiye kadar aldıkları eğitim hakkında bilgi vermektedir. Öğrencilerin matematikten toplama, çıkarma, bölme, çarpma işlemlerini (dört işlem) öğrendiklerini; coğrafyadan Avrupa ülkelerinin deniz, boğaz ve körfezlerini öğrenerek hepsinin yazısız haritada hudutlarını göstererek isimlerini söyleyebildiklerini anlatmaktadır. Yine öğrencilerin Arapça'nın gramerini öğrendiğini, Birgîvî'nin Nâhiv ilmine dair Avâmil isimli eserini, ayrıca Farsçadan Talimü'l- Fâris ve Nesâyihi-

23 bkz: Eyüp Cücük, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa - Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları-, (Ankara: Pegem Akademi, 2020); Eyüp Cücük; Ayhan Doğan, Osmanlı Devleti'nde Eğitimin Modernleşmesi Bağlamında Öncü Bir Şahsiyet: Ahmed Kemal Paşa'nın Eğitim Politika ve Uygulamaları (1847-1878). *Kastamonu Eğitim Dergisi*, (2020), 28(6): 2465-2483.

24 Cücük, *Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi*, 216; Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2008), C.35, 300-303.

25 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, 278; Muammer Demirel, Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, *Türkler Ansiklopedisi*, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara: 2002), 74.

Hükemâ risalelerini okuyabildiklerini söylemektedir. Öğrencilerin yazı çeşitlerinden sülüs yazısını öğrendiklerini belirtmektedir. Ahmed Kemal Paşa, kendisinin bizzat öğretmenlik yaptığı Davutpaşa Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin diğer mekteplerden üç dört ay önce eğitime başladığını ve bu okuldaki öğrencilerin eğitiminin daha ileri düzeyde bulunduğunu söylemektedir. Bahsedilen derslere ek olarak öğrencilerin kendi istekleriyle hendese (geometri) dersine başladıklarını, okudukları Arapça ve Farsça metinleri tercüme edebildiklerini ifade etmektedir.²⁶

Bâbiâli'de yapıldığı anlaşılan imtihana dair katılan devlet erkanının teşekkürlerini ve memnuniyetini ifade eden 9 Şaban 1264/11 Temmuz 1848 tarihli vesikadan imtihanın 8 Şaban 1264/10 Temmuz 1848 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁷ Ayrıca söz konusu imtihana dair Takvim-i Vekayi'de ayrıntılı bilgi verilmiştir. Takvim-i Vekayi; rüşdiye mekteplerinin kuruluşunun üzerinden altı ay geçtikten sonra bu okullarda okuyan 20 kadar öğrencinin önce Meclis-i Maârif tarafından imtihana tabi tutulduklarını, çocukların gösterdiği başarı padişah tarafından öğrenilince ise padişahın isteği üzerine çocukların Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye odasında padişahın huzurunda yeniden imtihan edildiklerini yazmaktadır. Takvim-i Vekayi'de padişahın huzurunda gerçekleştirilen imtihan şu şekilde anlatılmaktadır: "Kemal Efendi²⁸ vasıtasıyla öğrencilere önce sarfın babları sorulmuştur. Daha sonra Farsçadan bazı cümleler okutturularak anlamları sorulmuştur. Öğrenciler sorulara doğru cevaplar vermişler ve öğrencilerin Farsça konuşmaya başladıkları müşahede edilmiştir. Böylece Kemal Efendi'nin "usûl-i cedîde" üzere yaptığı eğitimin sonuçları görülmüştür.²⁹

Ahmed Kemal Paşa'nın rüşdiye mekteplerini yaygınlaştırmak için göstermiş olduğu çabalar neticesinde zamanla, İmparatorluğun sınırları içindeki hemen her bölgede rüşdiye mektepleri açılmıştır. İlk açılan mekteplerde olduğu gibi yeni açılanlarda da Farsça, okutulan derslerden biri olarak yer almıştır. Aynı uygulama kız rüşdiyelerinde de geçerli olmuştur. Sultanahmet bölgesinde At Meydanı diye tabir edilen yerde Ocak 1859'da ilk İnas Rüşdiyesi yani kız ortaokulu açılmıştır.³⁰ Bu ilk kız rüşdiyesi için 1862'de, Ahmed Kemal Paşa'nın nâzırlığı döneminde yeni bir nizamnâme hazırlanarak "usûl-i cedîde" ye uygun bir biçimde eğitim programı yeniden düzenlenmiş ve müfredatına Farsça dersleri de konulmuştur. Sonuç olarak hem erkek hem de kız rüşdiyelerinin ders programları sık sık değişikliğe uğramış olmakla birlikte, Farsça bu programlardaki yerini daima korumuştur.³¹

Rüşdiye mekteplerinin müfredatlarına Farsça derslerinin konulmasını sağlayan Kemal Paşa, rüşdiye mekteplerinde uygulanan yeni eğitim sisteminin

26 BOA, *İrâde Dahiliye* (İ.DH), No.197, Gömlek No.11190-1 ; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), C. 1-2, 445.

27 BOA, *İrâde Dahiliye* (İ.DH), No.175, Gömlek No. 9493; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 444.

28 O dönemde henüz Paşa unvanını almamıştır.

29 TV, 17 Şaban 1264, nr.385.

30 Yahya Akyüz, Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmuallimin'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, (Ankara:2006), 26; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, 67.

31 Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 113, 233, 361-364; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 236-252.

başarısının devamlılığının iyi yetişmiş eğitimci kadrosu ile mümkün olacağını düşünüyordu.³² Bu düşünceden hareketle 10 R 1264/16 Mart 1848 tarihinde, İstanbul Fatih'te Dârümuallimîn'in, yani Türkiye'de ilk öğretmen okulunun açılmasını sağlamıştır.³³ Okulun açılmasında olduğu kadar okula Dârümuallimîn isminin verilmesinde Ahmed Kemal Paşa'nın etkili olduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Dârümuallimîn'in açılması ihtiyacı, gerekçeleriyle birlikte 11 Şaban 1263/25 Temmuz 1847 tarihli Meclis-i Maârif-i Umûmiye mazbatasında gündeme getirilmiştir. İlgili mazbatada sıbyan mekteplerinde okutulacak dersler için mevcut hocaların yeterli olduğu ancak rüşdiye mekteplerinde okutulacak Arapça, Farsça, hesap bilgisi gibi bazı önemli dersleri okutacak hocaların halihazırda mevcut olmadığı dile getirilmektedir.³⁵ Dolayısıyla Ahmed Kemal Paşa'nın rüşdiye mekteplerine getirmiş olduğu "usûl-i cedid" ile eğitim verecek öğretmen ihtiyacı Dârümuallimîn'in açılışının temel nedenini oluşturmuştur.

Dârümuallimîn'den yetişecek olan muallimler rüşdiye mektebi öğrencilerine öğretebilecek kadar Arapça, Farsça, hesap bilgisi ve coğrafya dersleri okuyacaklar, ayrıca kendini güzel ifade edebilme (hüs-n-i ifade) ile öğretme yöntem ve tekniklerini (usûl-i tâlim) öğreneceklerdi.³⁶ Mektebin öğrencileri, medreselerde sarf ve nahiv derslerini görmüş hatta daha ileri seviyede eğitim almış, Farsçadan da temel nitelikte okunması gereken kitapları okumuş ve Farsça yazıya eli alışmış kimseler arasından seçilecekti.³⁷ Dolayısıyla ilk öğretmen okulu olarak nitelendirilebileceğimiz Dârümuallimîn'in dersleri arasında Farsça önemli bir yer edinmiş, okuldan mezun olacak muallimlerin öğrencilerine eğitim verebilecek kadar Farsça eğitim almasına özen gösterilmiştir. İlerleyen dönemlerde ibtidâiye, rüşdiye ve âliye adıyla üç şubeye ayrılacak olan Dârümuallimîn'in XX. yüzyıl başlarındaki ders programlarında dahi Farsçanın yerini korumaya devam ettiği dikkat çekmektedir.³⁸

Ahmed Kemal Paşa'nın gayretleri ile açılan bir başka eğitim kurumu da Dârülmaârif'tir. Dârülmaârif, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından, Sultan Mahmut Türbesi yanındaki arsaya yapılmış, 7 Cemaziyelahir 1266/20 Nisan 1850 tarihinde açılışı gerçekleştirilmiştir.³⁹ Günümüzde lise

32 Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010), 62.

33 TV, 23 Rebiülevvel 1264, nr.372; Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 29, 48.

34 Musa Bardak, Son Dönem Osmanlı Eğitimci-Bürokratı Ahmed Kemal Paşa'nın Hayatı, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, (IJOSES), 7(13), (2020), 62.

35 Söz konusu mazbatada Arapça, Farsça, matematik gibi dersleri verecek hocaların bulunamayışına değinilmektir: "...mekâtib-i rüşdiyede okudulacak ulûm-ı Arabiye vü lûgat-ı Fârisiye derslerini ve bâ-husus hesap ve sair fenleri ta'lim ü tefhim edebilecek âdem şimdiki mekteb hocalarında bulunamayacağına..." BOA, *İrâde Dahiliye* (İ.DH), No.155, Gömlek No.8034-1.

36 Dârümuallimîn'e tayin olunan hocalar, okutulacak dersler ve verilecek maaşlarla ilgili bkz. BOA, İ.DH,155/8034-1-2-3.

37 Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 32.

38 Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, 75-78.

39 BOA, *İrâde Dahiliye* (İ.DH), No.212,Gömlek No.12376. "Devletlü ismetlü Valide Sultan aliyetüş-şan efendimiz hazretlerinin eser-i âlleri olan mekteb-i celîlin mâh-ı halin yedinci cumartesi günü küşâdi musammem bulunduğu...";TV, 23 Cemaziyelahir 1266, nr. 425; Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 30-31-32; Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfî Efendi Tarihi*, C. IX, (İstanbul: Yay. Haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 1984), 26.

seviyesine denk gelen Dârülmaârif,⁴⁰ Ahmed Kemal Paşa tarafından rüşdiye mekteplerinden mezun olan öğrencilerin ileride kurulması planlanan Dârülfünûn'a geçiş yapmalarını sağlayacak bir okul olarak tasarlanmıştır. Okulda ileri seviyede bir eğitim sistemi ve müfredat programı uygulanmış, öğrencilere Arapça, Farsça, yazı, kompozisyon, çeviri yöntemleri, matematik, coğrafya, astronomi, fizik⁴¹ ve Ahmed Kemal Paşa'nın gayreti ile hendese dersleri verilmiştir.⁴² Dolayısıyla Farsça, Dârülmaârif müfredatında da yerini korumuştur. Dönemin koşulları göz önüne alındığında okulun müfredatı Ahmed Kemal Paşa'nın eğitimi geliştirme yolundaki gayretlerini ve ileri görüşlülüğünü göstermektedir. Okulun müfredat programı rüşdiye mektepleri ile benzerlik gösterse de rüşdiyelere göre daha ileri seviyede bir eğitim vermiştir. Dârülfünûn'a öğrenci yetiştirmeyi amaçlayan okulun Osmanlı bürokrasisinde önemli bir boşluğu doldurması ve yükseköğretime öğrenci yetiştirmesi gibi faydaları göz önünde bulundurulduğunda ehemmiyeti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ahmed Kemal Paşa tarafından açılan Dârülmaârif, Padişah tarafından da çok beğenilmiş, Sultan Abdülmecid'in çocukları Şehzade Murad (V. Murad) ve Fatma Sultan da okulun ilk öğrencileri arasında bulunmuştur.⁴³

Tanzimat'ın yenilikçi eğitim kurumlarından biri de 1869 yılında Yedikule'de Baruthane binasının tamir edilmesiyle açılan ilk Kız Sanayi Mektebidir. Okulun dikiş eğitimi veren bir dikimhane niteliğinde kurulduğu ve buradan yetişen kız çocuklarına bölgede bulunan fabrikalarda çalışma imkânı sağlamayı amaçladığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Okulun ilk açıldığı döneme ait müfredatına ulaşılammış olmakla birlikte ilerleyen yıllara ait Kız Sanayi Mekteplerinin müfredatlarında Farsça derslerinin yer aldığı görülmektedir.⁴⁵ Buradan da Tanzimat Dönemi'nde Farsçanın kız erkek ayrımı yapılmadan öğretilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Tanzimat Döneminde kızların eğitimi ile ilgili girişimler bununla da sınırlı değildir. Ahmed Kemal Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet Maarif Dairesinin başında bulunduğu dönemde İnas rüşdiyelerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Ayasofya civarında 24 Muharrem 1287/26 Nisan 1870 tarihinde bir Dârüluallimât (Kız Öğretmen Okulu) açılmıştır.⁴⁶ Okulun açılışı dolayısıyla Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanan yazıda

40 Cumhuriyet döneminde uzun yıllar İstanbul Kız Lisesi olarak kız çocuklarına eğitim veren okul, bugün ise Cagaloğlu Anadolu Lisesi olarak eğitim faaliyetlerine devam etmektedir. M. Hüdai Şentürk, "Dârülmaârif" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1993), C.8, 549.

41 Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 33; Muammer Demirel, "Bezmiâlem Valide Sultan Scholl: Darülmaârif", *Middle Eastern Studies*, C.45, S.3, (2009), 511.

42 Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı saadetlü efendi bendelerinin hâk-ı pâ-yi âli hazret-i vekâlet-penâhiye takdim edüp Meclis-i Maâriife havale ve itâ buyrulan takrîr-i zire Darülmaârif ile Mekâtib-ı irfanıye şâkirdanına haftada iki üç gün gelip talim-i hendese etmek üzere Mekâtib-i Harbiyye canibinden iki muallim tayin buyrulması istidâ olunmuş ... BOA, *İrâde Dahiliye* (I.DH), No.266, Gömlek No.16635-1-2-3.

43 Mecmua-i Ebuzziya, 18 Zilkade 1329, s.120,104-105; Demirel, "Bezmiâlem Valide Sultan Scholl: Darülmaârif", 510; Şentürk, "Dârülmaârif", 548.

44 Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 196.

45 Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 259.

46 Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 97; Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, 284.

okulun, Şûrâ-yı Devlet tarafından hazırlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin gereğini yerine getirmek, kız rüşdiyesi için vasıflı öğretmen yetiştirmek amacıyla yönelik olduğu ifadeleri dikkat çekmektedir.⁴⁷ Dârümuallimât'tan mezun olan öğretmenlerin kız öğrencilerin eğitimi konusunda önemli bir rol üstlenmiş olmaları yanında Osmanlı toplumunda kızların eğitilmesine yönelik bakış açısının değişmesinde de etkili oldukları, dolayısıyla Osmanlı toplumsal modernleşme hamlesine büyük katkı sağladıkları görülmektedir.⁴⁸ Dârümuallimât (Kız Öğretmen Okulu) müfredatı incelendiğinde haftada 2 saat olmak kaydıyla her yıl Farsça dersi okutulduğu ve XX. yüzyıl başlarında dahi Farsça derslerinin yerini koruduğu görülmektedir.⁴⁹

Eğitimin modernizasyonu çerçevesinde yeni açılan birçok eğitim kurumunda Farsça derslerinin okutulmasına öncülük eden Kemal Paşa, bu öngörüsü çerçevesinde Farsça öğretimine yönelik iki önemli eser de kaleme almıştır. Bu davranışıyla Fars dilinin öğretimine de bizzat katkıda bulunmuştur. Bu eserlerin ilki, okullarda ders kitabı olarak kullanılan *Fârisî Tekellüm Risâlesi*'dir. Rüşdiye mekteplerinde Farsça derslerinde kullanılmak üzere yazıldığı anlaşılan eser, uzun süre okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. *Fârisî Tekellüm Risâlesi*'nin tanıtımına geçmeden önce, risale ile ilgili yapılan diğer çalışmalarda müellifi hakkında bazı tereddütlerin olduğunun hatırlatılması gerekmektedir.⁵⁰ Eserin hiçbir baskısında müellifin adının yer almayışı sözü edilen tereddütlerin en önemli nedenini oluşturmaktadır. Ancak yapılan araştırmalar ve elimizdeki bilgiler eserin müellifinin Ahmed Kemal Paşa olduğunu bize göstermektedir. Nitekim döneme ait vesikalarda: "Meclis-i Maarif-i Umumiye Nâzırı Kemal Efendi'nin yazdığı ve bastırıldığı, sahaflarda satılmakta olan Fârisî Tekellüm Risâlesiyle mekâtib-i rüşdiyede bulunan çocukların eğitimleri için yine kendisinin telif ve tâb ettirilmiş olduğu Fârisî Sarf Risâlesinden lüzum üzerine birer tanesinin gönderilmesi..."⁵¹ şeklinde bir talebe rastlanmaktadır. Vesikalardan risalenin müellifinin Kemal Paşa olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Paşa'nın hal tercümesine yer veren "Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli" isimli makalede ise Paşa'nın *Fârisî Tekellüm Risâlesi* adlı bir eserinin olduğundan bahsedilmektedir.⁵² Yine o dönemde kaleme alınmış olan Fatih Davud'un Divan'ında, eserin 1262/1846 tarihli ilk baskısı için bir tarih düşünülmüş ve müellifin Ahmed Kemal Paşa olduğu teyit edil-

47 TV, 25Muharrem 1287, nr.1217. Haberin devamında okulun açılışı dolayısıyla Maarif Nâzırı Safvet Paşa'nın yaptığı konuşmanın metni de verilmiştir.

48 Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, 92.

49 Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, 112; Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, 90.

50 Nitekim Fârisî Tekellüm Risâlesi ile ilgili bir çalışma yapmış olan Gökhan Çetinkaya'nın çalışmasında eserin müellifinin bilinmediği ifade edilmektedir. bkz: Çetinkaya, Anadolu'da Farsça Öğretimi İçin Yazılmış Bir Konuşma Kılavuzu: Fârisî Tekellüm Risâlesi, 180.

51 BOA), Sadâret Mütferrik Evrakı (A.M), No. 9, Gömlek No. 33; BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD), No. 41, Gömlek No.11.

52 Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli, İstanbul: Darü'l- Hilafetü'l Aliyye, Şehzadebaşı, Evkâf-ı Hümâyün Matbaası, 1335, 155.

miştir.⁵³ Eldeki bütün bu veriler bize *Fârisî Tekellüm Risâlesi*'nin müellifinin Ahmed Kemal Paşa olduğunu ispatlamaktadır.

Eserin 1262/1846, 1265/1849 ve 1287/1870 tarihli üç basımının olduğu tespit edilmiştir.⁵⁴ Nitekim 1287/1870 tarihli son baskısında eserin üç defa basıldığı bilgisi yer almaktadır.⁵⁵ Eserin 1265/1849 tarihinde yapıldığı anlaşılan ikinci basımının ilk sayfasında eserin ikinci defa basıldığı ve bu baskıya lüzumlu görülen bazı ilavelerin de yapıldığı yazılıdır.⁵⁶ Eserin sonuna ise ikinci baskı için bir tarih düşülmüştür:

“Hâme-i abdi idüb istiktab

Tâb olundu iki defa bu kitâb”⁵⁷

Kısa sürede Farsça konuşabilmeyi sağlama amacına yönelik olarak, karşılıklı konuşma tarzında hazırlanmış olan eserin çalışmamızda kullanılan üçüncü baskısı 96 sayfa ve dört bölümden oluşmaktadır.⁵⁸ Eserinin önsözünde Ahmed Kemal Paşa dil öğrenme konusunda bugün içinde problem olan bir meseleye parmak basmakta ve eserini bunun için hazırladığını anlatmaktadır. Kişilerin Arapça ve Farsça okuyabilmelerinin hatta bu konuda ders verecek düzeyde olmalarının bile karşılıklı konuşma becerisi için yeterli olmayacağını, bunun bir pratiği olması gerektiğini yazmaktadır. Bugüne kadar Arapça ve Farsça öğretmeye yönelik birçok eser kaleme alındığı halde konuşma pratiğine yönelik bir eser yazılmamıştır. Ahmed Kemal Paşa eserini, bu açığı kapatmak amacıyla hazırlamıştır. İleride vakit bulursa eserini yeni ilavelerle genişleteceğini de belirtmektedir. Kitabın sonuna bir de sözlük eklemiştir.⁵⁹

Eserin hazırlanma yöntemi olarak soru-cevap şekli kullanılmış, iki kişinin karşılıklı konuşması şeklinde kurgulanmış, müellif karşısındaki kişinin Farsça soruları-

53 Fatîn Davud, *Divan-ı Fatîn*, TBMM Kütüphanesi, I. Kısım, (İstanbul: 1288), 31.

“Ahmed Kemal Efendi-i sâhib-kemâl kim

Matbû’-ı tab’i ehl-i senihtir makâlesi

Zât-ı şerîfi nüsha-i fazl u kemâldir

Dâ’im cihânda müftehir olsun sülâlesi

Te’lif kıldı sâye-yi şâh cihânda

Türki ve Fâriside tekellüm risâlesi

Bezm-i kemâle neşe viren zât-ı pâkîdir

Birdir müdâm ‘ilim ile tab’i piyâlesi

Bir mısır’ayla söyledi târihini (Fatîn)

El-hak latif basıldı Tekellüm Risâlesi”

54 Eserin ikinci baskısı Bulak Matbaası’nda 1265/1849 tarihinde basılmıştır ve İSAM Kütüphanesi’nde mevcuttur. 3 Cemaziyevvel 1287/1 Ağustos 1870 tarihli son baskısı olduğu tahmin edilen ve İstanbul Muhib matbaasında basılmış olan nüsha ise İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, M. Cevdet Koleksiyonunda mevcuttur. (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e- Kaynaklar)

55 Kemal Paşa, *Fârisî Tekellüm Risâlesi*, Muhib Matbaası, 3 Cemaziyevvel 1287, 96.

56 Kemal Paşa, *Fârisî Tekellüm Risâlesi*, Bulak Matbaası, 1265.

57 Kemal Paşa, *Fârisî Tekellüm Risâlesi*, Bulak Matbaası, 1265/1849, 55.

58 Kemal Paşa, *Fârisî Tekellüm Risâlesi*; Muhib Matbaası, 3 Cemaziyevvel 1287.

59 Kemal Paşa, *Fârisî Tekellüm Risâlesi*, Muhib Matbaası, 3 Cemaziyevvel 1287, 2-3-4-5; Fatma Erten, *Bir Tanzimat Dönemi Bürokratı Ahmed Kemal Paşa’nın Osmanlı Devleti Dış Politikasındaki Rolü*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2023), 23.

na yine Farsça cevaplar vermiştir. Eserin birinci bölümünde günlük konuşma için lüzumlu olacak başlangıç seviyesinde sözcüklere yer verilmiştir. İkinci bölümde İran'ın kısa tanıtımı yapılmış, İran şehirleri ve bunların birbirine mesafesi hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde İran yazısı, şiiri ve edebiyatına dair konular üzerinden gidilmiştir. Dördüncü bölümde ise soru-cevap usulü bırakılarak sayılar, çeşitli hesap terimleri ve çeşitli dillere ait bilgiler yer almıştır.⁶⁰

Kemal Paşa bu eserinde Farsça öğretiminde yapılan hatalara dikkat çekmektedir. Henüz bu dili yeni öğrenmeye başlayan çocuklara *Gülistân*'dan ders okutulduğunu ifade eden Paşa, bu usulün son derece yanlış olduğunu, başlangıç seviyesindeki bir öğrenciye önce kelime öğretmek gerektiğini savunmaktadır. Daha sonra ise öğrencinin daha kolay anlayabileceği basit bir dille yazılmış bir kitaptan okuma yaptırmanın ve bu sırada kelimelerin anlamlarının da öğretilmesinin faydalı olacağını ifade etmektedir.⁶¹ Dolayısıyla eser, eğitimde usûl-i cedîd yöntemini rüşdiye mekteplerine sokan ve bu yöntemin diğer eğitim kurumlarında da uygulanmasının önünü açan Ahmed Kemal Paşa'nın, dil öğretimi hususunda da usûl-i cedîd yöntemini uyguladığını göstermektedir. Bu yönüyle de dil öğretimine yeni bir bakış açısı getirdiği muhakkaktır. Üstelik eser kendisinden sonra yazılan eserlere de öncülük etmiş hatta taklit edilmiştir. Örneğin; *Farisice Konuşalım* adlı eserin büyük kısmı *Fârisî Tekellüm Risâlesi*'ndeki diyalogları kullanmıştır.⁶²

Farsça öğretimine yönelik Ahmed Kemal Paşa'nın bir diğer önemli eseri *Tâlimü'l- Fârisî* adlı eseridir. Ahmed Kemal Paşa'nın eserin giriş kısmına yazdıklarından anlaşıldığı üzere eser, o dönemde Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı olan Ahmed Kemal Paşa'nın rüşdiye mektepleri için hazırladığı bir risaledir.⁶³ Yine eserin önsözünde Ahmed Kemal Paşa eserin nasıl ortaya çıktığı hususunda bilgi vermektedir. Ahmed Kemal Paşa bizzat öğretmenlik yaptığı Davutpaşa Rüşdiye Mektebi öğrencilerine usûl-i cedîd usulüyle verdiği Farsça eğitiminin çok başarılı olduğuna değinmekte ve Davutpaşa Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin üç-dört ay içinde bir yıl içinde verilen eğitimi aldıklarını ve Farsça eğitiminde başarılı olduklarını söylemektedir. Kemal Paşa öğrenciler için hazırladığı ders notlarını bir araya getirerek diğer rüşdiye mekteplerinde de kullanılmak üzere *Tâlimü'l- Fârisî* adlı eserini ortaya çıkarmıştır.⁶⁴

32 sayfa ve on bölümden oluşan eser Farsça öğretimine mahsus bir dilbilgisi kitabı niteliğindedir. O güne kadar okullarda Farsçaya yabancı bir dil gözüyle bakılmadığı anlaşılmaktadır. Ahmed Kemal Paşa Farsça öğrenimine yeni bir anlayış getirerek öncelikle Farsçanın bir yabancı dil olarak görülmesini sağlamış ve buna göre bir eğitim modeli geliştirmiştir. Bu yöntemde önce bazı kolay sözcük ve cümleler ezberletilmiş, daha sonra dilbilgisi kurallarının öğrenimine geçilmiş-

60 Kemal Paşa, *Fârisî Tekellüm Risâlesi*, Muhib Matbaası, 3 Cemaziyevvel 1287, 4-5; Çetinkaya, *Anadolu'da Farsça*, 181.

61 Kemal Paşa, *Fârisî Tekellüm Risâlesi*, 73-76; Çetinkaya, *Anadolu'da Farsça*, 187-188.

62 Çetinkaya, *Anadolu'da Farsça*, 190.

63 Kemal Paşa, *Tâlimü'l- Fârisî*, (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 5. Baskı, 1274), 1.

64 Kemal Paşa, *Tâlimü'l- Fârisî*, 2.

tir. Bu yöntemin kullanılmaya başlaması ve başarılı olması ile birlikte daha önce kullanılan ve sözcük öğretimini amaçlayan *Tuhfe-i Vehbi* adlı manzum sözlüğün yerini, Ahmed Kemal Paşa'nın *Tâlimü'l- Fârisî* adlı eseri almıştır.⁶⁵

Toplam 10 bölümden oluşan eserin her bölümünde Farsça kelimelerin altına Türkçe karşılıkları da verilmiş, fiil, sıfat, zamir, edat gibi dilbilgisi konuları son derece basit ve sade bir lisanla anlatılmıştır. Eserin ilk bölümünden itibaren kelimeden cümleye doğru bir anlatım yöntemi uygulanmış, yapılan tekrarlarla konunun pekiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu özellikleri nedeniyle *Tâlimü'l- Fârisî*'nin o dönem için oldukça değerli bir eser olduğu, dönemin koşullarında kısa sürede Farsça öğrenimine olanak sağladığı görülmektedir. Nitekim Ahmed Midhat Efendi 1889 tarihinde *Tercümân-ı Hakikat Gazetesi*'nde kaleme aldığı bir yazısında Kemal Paşa'nın *Tâlimü'l- Fârisî* adlı eserinin kendileri için en önemli kaynak niteliği taşıdığını yazmaktadır.⁶⁶ *Tâlimü'l- Fârisî* ve *Tâlim-i Fârisî* adlarıyla 1900 yılına kadar defalarca basılması eserin, "usûl-i cedîd" yöntemi ile dil eğitimine yönelik olarak uzun yıllar ders kitabı olarak kullanıldığının dolayısıyla Farsça öğretimine sağladığı katkının en güzel göstergesidir.⁶⁷

Sonuç

Selçuklularla birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlayan Farsça, Osmanlı Devleti döneminde kültür ve edebiyat dili olarak yoğun bir ilgi görmüştür. Tanzimat Dönemi ile birlikte eğitimde gerçekleştirilen modernleşme çabaları çerçevesinde yeni açılan eğitim kurumlarının hemen hemen tamamının eğitim müfredatlarında ise Farsça yerini almış İmparatorluğun yıkılışına kadar da yerini ve önemini korumuştur. Tanzimat Dönemi'nin yenilikçi ve idealist bürokratlarından olan Ahmed Kemal Paşa, bu dönemde eğitimde gerçekleştirilen modernleşme sürecinin önemli aktörlerinden biridir. Rüşdiyelerin (ortaokul) açılmasında ve ülkenin her tarafında yaygınlaşmasında, öğretmen okullarının (Dârülmuaallimîn), liselerin (Dârülmaârif), açılmasında büyük bir paya sahiptir. Açılmasına öncülük ettiği bu okulların müfredatlarına Farsça derslerinin konulmasını sağlamış, Davutpaşa Rüşdiye Mektebinde olduğu gibi rüşdiye mekteplerinde bizzat Farsça dersleri vermiş ve şehzadelerin Farsça hocalığını da yapmıştır. Elbette Kemal Paşa'nın Farsçaya bu denli önem vermesi, Selçuklulardan itibaren İran medeniyeti kültürü ve edebiyatının medeniyetimize olan etkilerinin üst seviyede olması ile yakından alakalıdır. Ayrıca bir diplomat olarak yürüttüğü İran memuriyetleri Paşa'nın Fars diline ve kültürüne olan teveccühünü daha da artırmış bu da onun eğitim sistemimizde Farsça öğretimini zorunluluk addetmesine yol açmıştır.

65 Ahmet Çelik, *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2005),103; Erten, *Bir Tanzimat Dönemi Bürokrati Ahmed Kemal Paşa'nın Osmanlı Devleti Dış Politikasındaki Rolü*, 24.

66 Çetinkaya, *Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları*, 190-191.

67 Eserin sonraki baskılarında müellifi olarak farklı isimler de zikredilmiştir. Anadolu'da yazılmış Farsça dil bilgisi kitapları hakkında bir çalışma yapmış olan Gökhan Çetinkaya'nın kitabında eserin nüshaları ile ilgili ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. bkz: Çetinkaya, *Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları*, 191-192.

Kemal Paşa, Farsça öğretimine yönelik yazdığı iki önemli eserle de bu dilin öğretimine katkıda bulunmuştur. Ahmed Kemal Paşa'nın hazırlamış olduğu *Fârisî Tekellüm Risâlesi* ve *Tâlimü'l- Fârisî* adlı eserler Farsça öğretimine yönelik dil becerilerini geliştirmeyi amaçlayan yeni yöntemleri ile dikkat çekmektedir. Farsça öğretimine özellikle de Farsça konuşma pratiğine yönelik çalışmaların bulunmaması onu bu eksikliği giderme gayretine yöneltmiştir. Eserlerinde o güne kadar yapıldığı gibi sadece dilbilgisi kuralları anlatmak yerine kelimeyi cümle içinde kullanmayı sağlayan, alıştırmalarla konuları pekiştirmeye yönelik soru-cevap yöntemine ağırlık veren dolayısıyla tüm dil becerilerini öğretmeyi amaçlayan uygulamalara yer vermiştir. Dolayısıyla bu eserler Tanzimat Dönemi'nde yeni açılan eğitim kurumlarında uygulanan usûl-i cedîd yöntemine uygun olarak dil öğretimine yeni bir bakış açısı da getirmiştir. Bu yeni bakış açısının başarılı olduğunun en güzel örneği de Ahmed Kemal Paşa'nın ders verdiği Davutpaşa Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin birkaç ay içerisinde bir iki senelik başarıyı yakalamış olmasıdır. Kemal Paşa'nın Farsça dilbilgisi konularını işleyiş yöntemi kendisinden sonra gelen birçok müellifin eserlerine yol gösterici olmuştur. Dolayısıyla çalışmamız şunu göstermiştir ki Tanzimat Dönemi ile birlikte rüşdiyelerde, idadilerde, sultanilerde, öğretmen okullarında, sanayi mekteplerinde Farsça öğretimi önemli bir yer edinmiştir. Aynı zamanda çalışmamız, Ahmed Kemal Paşa'nın Fars dilinin öğretimine yazmış olduğu dilbilgisi kitaplarıyla büyük katkı sağladığını göstermiştir. Kemal Paşa Farsça öğretimine yeni bir yöntem ve bakış açısı getirerek bu dilin öğrenim süresini kısaltmış, kendisinden sonra Farsça öğretimi için de bu durum yeni bir dil öğretimi süreci başlatmıştır.

Kaynakça

- Ahmed Lûtfî Efendi. *Lûtfî Efendi Tarihi*, C. IX, İstanbul: Yay. Haz: Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 1984.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836- 1856)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Akyüz, Yahya. "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmualimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, (Ankara:2006), 17-58.
- Altınova Şahin, Ayşegül. *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Ateş, Ahmed. "Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, C. III, 94-135.
- Balcı, Sezai. "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.27, S. 44, (2008), 77-98.
- Bardak, Musa. "Son Dönem Osmanlı Eğitimci-Bürokrati Ahmed Kemal Paşa'nın Hayaatı". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, (IJOSES)*, 7(13), 40-71, (2020).
- BOA. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maârif (C.MF)*, No.133, Gömlek No.6606.
- BOA. *Cevdet Maârif (C.MF)*, No.134, Gömlek No.6692.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.197, Gömlek No.11190-1.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.155, Gömlek No.8034-1.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.212, Gömlek No.12376.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.266, Gömlek No.16635-1-2-3.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.129, Gömlek No.6634-1-2-3.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.134, Gömlek No.6903-1-2.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.135, Gömlek No.6923-1-2.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.163, Gömlek No.8475.
- BOA. *Îrâde Dahiliye (İ.DH)*, No.175, Gömlek No. 9493.
- BOA. *Sadâret Âmedi Kalemi Evrakı Defterleri (A,AMD.d.)*, No. 374.
- BOA. *Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD)*, No. 41, Gömlek No.11.
- BOA. *Sadâret Müteferrik Evrakı (A.M)*, No.4, Gömlek No.91.
- BOA. *Sadâret Müteferrik Evrakı (A.M)*, No. 9, Gömlek No. 33.
- Ceride-i Havadis*. 25 Muharrem 1264, s.366-1.
- Cüçük, Eyüp. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa -Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları-*, Ankara: Pegem Akademi, 2020.
- Cüçük, Eyüp. *Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa (1808/1887)*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2020.
- Cüçük, Eyüp - Doğan, Ayhan. "Osmanlı Devleti'nde Eğitimin Modernleşmesi Bağlamında Öncü Bir Şahsiyet: Ahmed Kemal Paşa'nın Eğitim Politika ve Uygulamaları (1847-1878)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 2020, 28(6): 2465-2483.

- Çelik, Ahmet. *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2005.
- Çetinkaya, Gökhan. *Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Çetinkaya, Gökhan. "Anadolu'da Farsça Öğretimi İçin Yazılmış Bir Konuşma Kılavuzu: Fârisî Tekellüm Risâlesi", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2018; 47), 171-190.
- Demirel, Muammer. "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, 64-93.
- Demirel, Muammer. "Bezmiâlem Valide Sultan Scholl: Darü'lmaârif", *Middle Eastern Studies*, C.45, S.3, (2009), 507-516.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), C. 1-2.
- Erten, Fatma. *Bir Tanzimat Dönemi Bürokrati Ahmed Kemal Paşa'nın Osmanlı Devleti Dış Politikasındaki Rolü*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2023.
- Fatîh Davud. *Divan-ı Fatîh*, TBMM Kütüphanesi, I. Kısım, İstanbul: 1288.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Künhü'l-Ahbâr*, 1. Rükün, C.1, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- İbnülemin Mahmud Kemal - Hüseyin Hüsameddin. *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul: Darü'l- Hilafetü'l Aliyye, Şehzadebaşı, Evkaf-ı Hümayun Matbaası, 1335.
- Kemal Paşa. *Fârisî Tekellüm Risâlesi*, Muhib Matbaası, 3 Cemaziyelevvel 1287.
- Kemal Paşa. *Fârisî Tekellüm Risâlesi*, Bulak Matbaası, 1265/1849.
- Kemal Paşa. *Tâlimü'l- Fârisî*, İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 5. Baskı, 1274.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MEB Basımevi, 1974.
- Koray, Enver. *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Mahmud Cevad İbnü'ş- Şeyh Nâfi. *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Ankara: MEB Yay., 2002.
- Maleki, Elnaz. "Türk Kültür ve Dilinin Fars Kültür ve Diliyle Etkileşimi", *TSA/YIL:17*, S. 3, (Aralık 2013), 129-149.
- Mecmua-i Ebuzyiya*. 18 Zilkade 1329, s.120.
- Özgüdenli, Osman G. "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 2, (Sonbahar 2014), 39-67.
- Öztürk, Cemil. "Rüşdiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, 300-303. İstanbul: TDV Yayınları 2008.
- Riyahi, Muhammed Emin. *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yay., 2015.

- Şentürk, M. Hüdaî. "Dârülmaârif" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, 548-549, İstanbul: TDV Yayınları 1993.
- Takvim-i Vekayi*. 27 Receb 1262, nr. 303.
- Takvim-i Vekayi*. 17 Şaban 1264, nr.385.
- Takvim-i Vekayi*. 23 Rebiülevvel 1264, nr.372.
- Takvim-i Vekayi*. 23 Cemaziyelahir 1266, nr. 425.
- Takvim-i Vekayi*. 25 Muharrem 1287, nr.1217.
- Turan, Osman. *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Tümer Erdem, Yasemin. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Sahhâflar Şeyhi-Zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi. *Vak'a-Nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, Haz: Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul: 2000. XLV.
- Yıldırım, Mehmet Ali. *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.